

Z. ZINKEVIČIUS

DĒL BALTŲ SUBSTRATO BALSTOGĒS VAIVADIJOJE
(LENKIJOJE)

Prieš 11 metų Poznanės universiteto profesorius Česlavas Kudzinovskis paskelbė straipsnį „Jaćwingowie w języku“¹, kuriame be kita ko pateikė iš savo gimtųjų Knišino (Knyszyn) apylinkių Balstogės (Białystok) vaivadijoje surankiojęs 82 baltizmais įtariamus žodžius (p. 223–225). Autorius juos laiko jotvingių kalbos palikimu. Betgi dabar paaiškėjo, kad didžiąją šių žodžių dalį vartoja ne tik Knišino, bet ir artimų Vilniaus apylinkių lenkai bei baltarusiai.

Antai vien tik A. Zdaniukevičiaus paskelbtame nedidelio kaimelio 20 km į pietryčius nuo Vilniaus lenkų šnektos apraše² randame šiuos Č. Kudzinovskio sąrašo žodžius (skliaustuose paliekami jo paties pateikti lietuvių kalbos atitikmenys): *aću*, *aću bożi* (: *āčiū*), *balbotać* ‘mówić niewyraźnie’ (: *balbatuoti*), *blać* ‘beczeć o owcy; płakać o dziecku’ (: *bliauti*), *blaźgać* ‘paplać’ (: *bliauzgėti*; A. Z. nurodo reikšmę ‘uderzać przedmiotem o gładkiej powierzchni o inną gładką powierzchnię’, bet Kudzinovskio reikšmė pateikiama žemiau aptariamame T. Zdancevičiaus straipsnyje), *bonda* ‘bochanek’ (: *bandà*), *bręcnonć* ‘upaść z trzaskiem’ (: *brinkti*; A. Z. rašo *bryncnqć*, kaip ir T. Zdancevičius, kuris kildina iš lietuvių jaustuko *brinkt!*), *burbel* ‘bąbel’ (: *buřbulas*; A. Z. pateikia *burbulka*), *chrómstka* ‘chrząstka’ (: *kramslỹs*, *kremzlẽ*), *chrómścić* ‘chrzęścić’ (: *kramsėti*), *cupnonć* ‘nagle chwycić’ (: *čiūpti*, *čiūopti*; A. Z. duoda jaustuką *cupśc*, T. Zdancevičius – veiksmą *žodį* ir jaustuką), *cyba* ‘wołane na kozę’ (: *cibà*; A. Z. turi tos pačios kilmės būdvardį *cybaty* ‘o człowieku lub zwierzęciu: bardzo wysoki, przerośnięty, przesadnie wysmukły’), *dranka* ‘drzazga łupana’ (: *drąnga*; lietuvių atitikmuo kelia abejone), *gilować* ‘gzować’ (: *gylỹs*), *gurba*, *hurba* ‘stos, kupa’ (: *guřbas*; A. Z. pateikia siauresnę reikšmę ‘zaspasnieżna’), *kiżuk* ‘żrebak masc.’ (: *kiziūk*), *klump*, *klumpá* ‘drewniak’ (: *klumpė*), *kruśńa* ‘kupa kamieni na polu’ (: *krūsniš*; A. Z. rašo *krusznia*), *kuća* ‘potrawa (bożenarodzeniowa) z pęczaku z makiem i miodem’ (: *kūčios*), *kul* ‘duży snop’ (: *kulỹs*), *kump*, *kumpá* ‘szynka; fig. biodro’ (: *kuņpis*; A. Z. *kumpiak*), *łupa*

¹ Cz. Kudzinowski, Jaćwingowie w języku, – Acta Baltico-Slavica, I, Białystok, 1964, 217–225.

² A. A. Zdaniukiewicz, Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1972. Źr. skyrių „Słownictwo“ (108–223).

'warga' (: *lūpa*), *otawa* 'potraw' (: *atólas*), *pakulę*, *pakuly* 'odpadki lnu i konopi przy międleniu' (: *pākulos*), *pleva*, *plęfka* 'plewa, błona' (: *plēvē*), *plita* 'płaski kamień; palenisko w kuchni' (: *plytā*), *polć*, *poleć* 'płat słoniny' (: *páltis*), *porsuk* 'wieprzak, knur' (: *pařsas*; A. Z. *parsiuk*), *po vėtka* 'przybudówka w gumnie' (: *pa-vietė*; A. Z. rašo *powiatka*), *pyla* 'wołanie na kaczkę' (: dial. *pýlė*; A. Z. *pateikia pyli-pyli* 'okrzyk służący do przywoływania kur'), *roįst* 'bagniste miejsce' (: *raįstas*; A. Z. *rojsta*), *šaber* 'kompan' (: *sėbras*), *sakal* 'polano' (: *šakalỹs*; A. Z. *szakal*), *šorbać* 'pić głośno' (: *siuřbti*), *špėć*, *po špėć* 'zdażyć' (: *spėti*, *paspėti*; A. Z. rašo *pošpiać*), *šwirn* 'špichlerz' (: *sviřnas*; A. Z. *pateikia šwiren*, *šwironėk*), *traįlovać*, *trėlić* 'pleść, mówić bez sensu' (: *trailuoti*, *trailā*).

Daugelis šių žodžių turimi ir į rytus nuo Lietuvos TSR esančiose baltarusių tarmėse, dalis jų pastebėta netgi artimesnėse rusų (*gilować*, *klump*, *lupa*, *pakuly*, *porsuk*, *šaber*, *sakal*, *šwirn*) ir ukrainų (*bonda*, *kump*, *pakuly*, *porsuk*, *šwirn*) šnektose. Vienas (*bonda*) šiaurėje patekęs į latvių kalbą (ME I 261 t.).

Reikia pasakyti, kad A. Zdaniukevičius registravo tik tuos žodžius, kurie jo šnektose tebėra gyvai vartojami. Pasyvųjį žodyno fondą jis paliko nuošaly. Dėl to į jo knygą nepateko daug Vilniaus krašto lenkiškai (ir, žinoma, baltarusiškai) kalbančių žmonių vartojamų baltizmų. Pastarieji iki šiol tebėra ne tik neištirti, bet net ir nesurankioti. Lingvistinėje literatūroje minimas tik vienas kitas žodis, atskirų tyrinėtojų įvairiomis progomis pastebėtas bei aptartas. Dar šie Č. Kudzinovskio sąrašo baltizmai yra kalbininkų užfiksuoti į rytus nuo Lietuvos baltarusių, kai kurie ir lenkų, rusų tarmėse: *bambiza* 'duży, niekształtny (człowiek)' (: *bambizā*, *bambizas*; plg. br. *бамбіза*, r. *бамбі́за*; pateko net į latvių kalbą: la. dial. *bumbize*), *breįtać* 'plątać' (: *braitóti*; plg. br. *брытаць*), *dulki* 'pył z roślin polnych' (: *dũlkės*; plg. br. *дўлькі* ir la. dial. *duļķes*), *įigać* 'skakać' (: *dýgti*; plg. br. *дзігаць*³), *ganta* 'rodzaj sieci' (: *gántas*; plg. br. *ганта*), *kulsa* 'biodro; jeden z 4 rogów na furze (siana)' (: *kũlšis*; plg. br., ukr., r. *кульш*), *kumść* 'pieść' (: *kũmštis*; plg. br. *кумст*), *kursać* 'szturhać; drażnić' (: *kũrstyti*; plg. br. *курстаць*), *mogilki* 'cmentarz' (: *kapaĩ* — reikšmės lituanizmas; plg. br. *магілкі*, *могілкі* 't. p.'), *otosa* 'pręt łączący oś z hołobłą' (: *āt(a)sėj*os; plg. br. *amóca*, r., ukr. *omóca*), *plėsyć* 'plenić, łupić' (: *plėšti*; plg. r. *плéшка*⁴), *posor* 'sucha trzcina; gorsza pasza' (: *pāšaras*; plg. le. *poszor*⁵, br. *ношар*), *rupėć*, *rupi* 'obchodzić, niepokoić' (: *rũpėti*; plg.

³ E. Grinaveckienė, *Baltistica* IX (2) 221 pagrįstai kildina iš lietuvių *dzigėnti* 'cipenti, bidzėnti'. Dar plg. *digėnti* 'pamažu bėgti, biznoti'.

⁴ В. Н. Топоров, Балтизмы в русских говорах, — Балтийские языки и их взаимосвязи со славянскими, финно-угорскими и германскими языками (Тезисы докладов научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения акад. Я. Эндзелина), Рига, 1973, 45.

⁵ H. Turska, *Język polski na Wileńszczyźnie*, — Wilno i ziemia wileńska, I, Wilno, 1930, 224; J. Otrębski, *Gramatyka języka litewskiego*, I, Warszawa, 1958, 69.

br. *пыніуб*, r. *pyńumb*, ukr. *pyńumu*, *pyńamu*), *spyl* 'drzazga w ciele' (: *spylŷs*; plg. br. *уныуб*), *sypac* 'sypać, lać' (: *pilti* — reikšmės skolinys; plg. br. *сыпанка*), *sypulka* 'szypulka' (: *šipulŷs*; plg. br. *ушыулі*).

T. Zdanovičius pateikia dar šiuos Č. Kudzinovskio sąrašo žodžius iš savo gimtosios Seinų apylinkės lenkų šnektos, esančios prie pat lietuvių gyvenamo ploto, išaugusios iš esmės ant lietuvių substrato ir priklausančios lenkų salos į pietus nuo Vilniaus tarminiam tipui⁶ (čia nemaža turima ir anksčiau aptartų žodžių): *dursac* 'szturchac' (: *durstyti*, *durstelėti*), *żazyć* 'silnie bić (pasem)' (: *daužyti*, *dūžti*; T. Z. rašo *żazyć*; abejotinas baltizmas), *gamola*, *gomola* 'kawał; oferma' (: *gāmalas*, *gamulà*; T. Z. pateikia *gamula* '1. krowa bez rogów; 2. gapiowaty mężczyzna'⁷), *gimżava* 'wielka ilość połączona z wrażeniem słuchowym' (: *gimžėti*; T. Z. duoda veiksmažodį *gimžžec*), *grumoty* 'grudki' (: *grūmulas*; T. Z. pateikia daiktavardį, *grumol* '1. kawał gęstej ropy z rany, rdzeń wrzodu; 2. pęk szmat; 3. kilka gęsto rosnących na jednej gałązce owoców'), *jęgla* 'świerk, jodła' (: *eglė*), *karklina* 'łozina' (: *kařklas*), *kupśc*, *wyrwał cały kupśc ze stoga* (: *kūpstis*; T. Z. pateikia *kupst*, *kupščik* '1. kępa, kępa trawy, 2. krzaczek, 3. skupisko rosnących na jednej gałązce owoców'), *perescyc* 'chłostać' (: *perštėti*, *peršėti*; T. Z. rašo *pireszczyć*), *pryt*, *prydu* 'dopłata do ubitego targu' (: *priedas*; T. Z. pateikia labiau sulenkintą formą *pšyt*, *pšydu*), *śulic* 'proponować, wmawiać coś' (: *siūlyti*⁸).

Likę Č. Kudzinovskio sąrašo žodžiai, rodos, kitų tyrinėtojų nėra iškelti. Iš jų *g'eńac* 'obcinać gałązki, ästeln' (: *genėti*), *gramozdy* 'duże przedmioty' (: *gramōzdas*), *musy* 'fusy' (: *mūsaī*), *pałuba* 'plandeka (wozu cygańskiego)' (: *palubŷs*), gal būt, ir *zjęć*, *zjęži* 'coll. żarłoki' (: *ėdžia*) lietuviškumas didesnių abejonių vargu ar gali kelti. Žodis *klęc* 'przegroda na ziarno' (: *klėtis*) gali būti paskolintas tiek iš lietuvių, tiek ir iš rytinių slavų (*κλῆμα*). Plg. pr. *clenan* Voc. 195 'klėtis'. Kiti turi slaviškos kilmės šaknis (nors į Knišino lenkų tarmę galėjo ateiti ir per baltus) arba yra garsažodžiai: a) *blat*, *na blaće* 'plyta' (: *blėta*; gali būti perdirbta *blėka* < br. *блѣха* ar l. *blacha*), *govęc*, *rozgovęc* 'użyć w jedzeniu po poście' (: *gavėti* < *говѣму*), *grust*, *gruzda* 'rodzaj grzyba' (: *grūzdas* < *гpyзѡѡ*), *gruzły* 'węzły' (: *grūzlai* 'skaldyti akmenys plentui' < l. *gruzel*?), *gunt* 'gont' (: dial. *guñtas*, greičiausia iš *gōntas* < l. *gont*); b) *kudektać* 'gdakać' (: *kudakūoti*).

Kelių žodžių siejimas su atitinkamais lietuviškais žodžiais kelia abejonę: *garovać* 'wyrastać o cieście' (: *garuoti*), *karvas* 'kosmyk włosów; długi strzep' (: *gaūras*),

⁶ T. Zdancewicz, Litewskie elementy słownikowe w gwarach polskich okolic Sejn, — *Lingua Posnaniensis*, VIII, Poznań, 1960, 333—352.

⁷ Žr. papildymus: T. Zdancewicz, Wpływy litewskie i wschodnio-słowiańskie w polskich gwarach pod Sejnami, — *ABSi* I (1964) 232.

⁸ Žr. ten pat (papildymus).

kila 'kilka' (: *kelì*), *smygać* 'zmykać, rzucać' (: *smeĩgti*), *šperka* 'skwarek, stonina' (: *spĩrgas*), *špurc* 'młokos' (: *spurai*).

Vienintelį žodį *žarno* 'žwir' Č. Kudzinovskis abejodamas sieja su prūsų vietovardžiu *Dernen*, *Derne*. Pažymėtina, kad K. Būga vietovardį *Dernen* kildino iš jotvingių *Dern-an* ir nurodė, jog mozūrai dabar jį ištaria *Dziarn-owo*⁹. Tai sustiprina Č. Kudzinovskio prielaidą.

Iš pateiktos apžvalgos matyti, kad didžiosios Č. Kudzinovskio sąrašo žodžių dalies (bemaž 80%) paplitimo izoglosos verčia suponuoti lietuvišką tų žodžių kilmę. Ir iš likusių daugelis turi aiškius atitikmenis lietuvių kalboje.

Tačiau mes nežinome, kokius tų žodžių atitikmenis turėjo jotvingiai. Apie jų kalbą apskritai mažai kas težinoma. Jotvingiški vietų ir asmenų vardai rodo fonetines ypatybes, būdingas prūsų kalbai: *ei* vietoj *ie*; *š, ž* > *s, z* ir kt.¹⁰. Dėl to K. Būga teigė, kad tai buvusi prūsų tarmė¹¹. Č. Kudzinovskio sąrašė visai nedaug tėra žodžių, turinčių skiriamuosius prūsų – lietuvių kalbų bruožus. Pats autorius tenurodo tik *įegla* ~ liet. *eglė* (t. y. *ėglė*) šalia skirtingo prūsų atitikmens *addle*. Čia dar reikėtų pridėti *acu* ~ liet. *āčiū*. Pastarasis žodis mums svarbus, nes jotvingiai, kaip ir prūsai, samplaikų **tj, *dj*, matyt, nebuvo pavertę afrikatomis, plg. jotvingiško vietovardžio *Solo-medye* antrąjį dėmenį iš **-medja* (ne *dž!*) 'giria, miškas'¹². Ir *klęc* (jeigu ne iš *кльть*) suponuoja liet. *klėti*, o ne prūsų *clenan*¹³.

Sunku būtų iš jotvingių kalbos kildinti Č. Kudzinovskio sąrašo žodžius, turinčius slaviškas šaknis (*blat, grust, gruzly, gunt, plita*), ypač priklausančius krikščioniškajai terminologijai (*goveć, kuća*). Jie negali būti labai seni ir greičiausiai bus atėję per lietuvių kalbą (arba gauti tiesiog iš rytų slavų).

Vadinasi, šio sąrašo žodžių esama ne vienodos kilmės. Taip manyti buvo linkęs ir pats sąrašo autorius („Mamy tu materiał bardzo niejednolity, różny pod względem kategorii językowych“).

Į jotvingių resp. prūsų kalbą labiausiai orientuoja žodis *žarno*. Kitų žodžių aiškesnių jotvingiškų elementų šiuo tarpu apčiuopti sunku. Gal būt, ateityje, sukaupus daugiau duomenų apie jotvingius ir jų kalbą, vienas kitas pasirodys besąs jotvingiš-

⁹ K. Būga, RR III 144.

¹⁰ K. Būga, RR II 100 tt., III 133 tt., K.-O. Falk, Wody wigierskie i huciańskie, Uppsala, 1941, 3 tt.; J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, I, Warszawa, 1958, 42–43; Я. С. Отрѣбский, Язык ятвягов, – ВЯ V, Москва, 1961, 3 tt.

¹¹ K. Būga, RR II 100, III 131, 845 ir kt.

¹² K. Būga, ten pat, III 845.

¹³ Priebalsis *s* vietoj *š* (*kulsa, porsuk, posor, sakal* = kitų lenkų šnektų *kulša, poršuk | paršuk, pošor, šakal*) terodo tarminę mozūrišką šio krašto lenkų kalbos ypatybę, kuri, savo ruožtu, gali būti susijusi su jotvingių substratu, žr. J. Otrębski, Die Assibilation im Polnischen und Ostlitauischen, – Die Welt der Slaven, XIII, 1968, 156–161.

kas. Vis dėlto didžioji dauguma, visų pirma dėl paplitimo dabartinėse slavų kalbų tarmėse, aiškiai orientuoja mus į lietuvių kalbą.

Kaip galėjo lietuviški žodžiai patekti į Knišino apylinkių – senosios jotvingių žemės – lenkų tarmę? Juk dabar lietuvių kalbos riba nuo Knišino apylinkių yra maždaug už 80–90 km. Betgi palyginti neseniai toji riba busėjusi gerokai arčiau. Iki 1569 m. pačios Knišino apylinkės priklausė Lietuvos valstybės teritorijai. Ne tik čia, bet ir visoje rytinėje Balstogės vaivadijos dalyje esama aiškių lietuvių kalbos pėdsakų toponimijoje¹⁴. Visa tai rodo, kad po kryžiuočių karų šis ištuštėjęs kraštas buvo apgyvendintas ne tik lenkų kolonistų iš vakarų, nuo Mozūrų žemės, baltarusių bei ukrainių iš rytų resp. pietryčių, bet ir lietuvių iš šiaurės ir šiaurės rytų¹⁵. Suprantamas dalykas, lietuviškasis sluoksnis šio krašto toponimikoje ir kalboje yra naujesnis, lyginant su jotvingiškuoju. Atskirais atvejais lietuvių kalba galėjo būti tarpininkas, išsaugojęs anuomet jau išnykusios giminingos jotvingių kalbos elementus šiame krašte. Apskritai, čia būta labai sudėtingų kalbinių procesų bei kontaktų, kuriems išryškinti dabar dar neturime pakankamai duomenų. Dėl to reikia sutikti su Č. Kudzinovskio mintimi, kad daug kas paaiškės, kai bus surinkti baltizmai iš viso krašto, ne vien tik iš Knišino apylinkių. Č. Kudzinovskis padarė gerą pradžią. Tai jo nuopelnas.

CONCERNING THE BALTIC SUBSTRATUM IN POLISH IN THE REGION OF BIAŁYSTOK

Summary

The article presents an analysis of the list of supposed Balticisms found by Czesław Kudzinowski (*Acta Baltico-Slavica*, I, Białystok, 1964, p. 223–225) in the environs of Knyszyn (the region of Białystok). The author of the article is of the opinion that an overwhelming majority of the words in Kudzinowski's list have entered the Polish dialects not from Yatvingian but from Lithuanian. Resp. an assumption is adopted that after the wars against the Teutonic Order this devastated land has been inhabited not only by Polish colonists from the West, by Belorussians and Ukrainians from the East and South-east, but also by Lithuanians from the North-east.

¹⁴ Žr. A. Obrębska-Jabłońska, *Elementy litewskie w mikrotoponimii wschodniej Białostoczczyzny*, – *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, Warszawa, 1969, 261–270.

¹⁵ *Plg. ten pat*, 267 (ypač 21 išnaša).